

Tyrkia

– fra autoritær kemalisme til demokratisk islamisme

Birgitte Kjos Fonn

Da Mustafa Kemal «Atatürk» i 1923 opprettet nasjonalstaten Tyrkia på ruinene av Det osmanske riket, var et hovedmål å definere Tyrkia inn i Europa. Han ønsket å etablere et verdslig, vestlig demokrati og demme opp for innflytelsen fra islam. I dag, 82 år etter, kan det paradoksalt nok bli islamistene som endelig lykkes med å befeste Tyrkias plass i Europa.

- **Hva var grunntanken bak den tyrkiske staten?**
- **Hvilken utvikling har tyrkisk politisk islam gjennomgått?**
- **Hvordan er sjansene for tyrkisk EU-medlemskap?**

Vestorienteringen bar en rekke frukter. Tyrkia var med på å danne Organisasjonen for økonomisk samarbeid og utvikling (OECD) i 1948, ble med i Europarådet 1949, NATO i 1952, ble assosiert medlem av forløperen til EU (EEC) i 1963 og gikk i tollunion med EU i 1996. Men selve EU-medlemskapet har latt vente på seg. Først etter flere sviende nederlag fikk Tyrkia i 1999 kandidatstatus. Og i desember 2004 bestemte endelig Brussel at forhandlinger om medlemskap kan begynne høsten 2005.

En grunn til at frierferden overfor EU er blitt så langvarig, kan være at det nye Tyrkia ikke ble noe typisk moderne demokrati. Flere trekk fra osmanertiden holdt stand. Dette gjaldt særlig det Atatürk-lojale og militært dominerte sikkerhetsrådet, som på nesten hele 1900-tallet var Tyrkias

mektigste institusjon. Når den kemalistiske orden var truet, raslet de militære grundig med sablene, og mellom 1960 og 1980 opplevde Tyrkia tre militærkupp. I 1997 ble landets første islamistiske statsminister (Necmettin **Erbakan**) tvunget til å gå av. Tyrkia har videre hatt en tvilsom praktisering av menneskerettighetene. Vi kan si at Tyrkia i det 20. århundret var et såkalt **styrt demokrati**.

Med kemalistenes klokkertro på likhets-tegn mellom modernisering og verdsliggjøring er det et paradoks at det måtte et islamistisk parti til for å få fart på den utviklingen som har ført Tyrkia til EUs forhandlingsbord. Dagens regjeringsparti AKP har gjort store framskritt når det gjelder demokrati og menneskerettigheter, og oppslutningen på hjemmebane er stor: Nesten annenhver tyrker stemte islamistisk under lokalvalgene i 2003.

Ulikhet og krise

1970-tallets Tyrkia var preget av politisk vold og konflikter mellom høyre- og venstrestrekte grupper. Erkefiendene sosialdemokraten Bülent Ecevit og konservative Süleyman Demirel vekslet da på å holde seg ved makten og tydde begge i perioder til det islamistiske **Redningspartiet** og partilederen Necmettin Erbakan. Selv om dette nok var en litt vanhellig pakt, viser det også at islamistene den gangen ikke ble regnet som noen stor trussel.

I 1980 iverksatte de militære sitt siste rene kupp, for å rydde opp i

Mustafa Kemal «Atatürk»

... styrte Tyrkia fra 1923 til sin død i 1938. Han ville omforme landet til en nasjonalstat etter vestlig mønster. En viktig komponent i Atatürks ideologi – kemalismen – var å plassere religionen ettertrykkelig i den private sfære og fjerne enhver innflytelse fra islam på politikk og samfunnsliv.

Gjør greie for hovedtrekk i Kemal Atatürk politiske tanker.

Tyrkia – før og nå. Tyrkisk politikk har endret seg betydelig de siste årene. Hvordan har ønsket om EU-medlemskap påvirket denne utviklingen?

Illustrasjon:
Politicalcartoons.com

Tyrkia – fra autoritær kemalisme til demokratisk islamisme

de politiske konfliktene. En bølge av arrestasjoner rammet alle leire, men særlig venstresiden. Igjen kom islamistene inn i bildet – de ble regelrett bygd opp av de militære som et ledd i vingestekkingen

var sådd. Under overflaten boblet protestene. På midten av 1990-tallet begynte islamistene å gjøre det uventet godt i valg. Med slagordet «rettferdig ordning» feide det nye **Velferdspartiet (Refah)** i 1996 inn i nasjonalforsamlingen som største parti, fortsatt med Erbakan som partileder.

En viktig årsak lå i forholdet til grasrota. Refah hadde forstått konsekvensene av rask urbanisering og fattigdom. Mens mange andre politikere hadde nok med egen karriere og den eliten de beveget seg i, gjorde islamistene viktig **sosialt arbeid** ute blant dem som trengte det.

Det «postmoderne» kuppet

I august 1996 ble Necmettin Erbakan Tyrkias første islamistiske statsminister, i koalisjon med det konservative partiet DYP («**Den sanne vei**»). På Erbakans program sto sosial rettferdighet, liberal økonomi, religionsfrihet og etnisk toleranse. I tillegg markerte partiet klart **avstand til Vesten**.

Noen store religiøse endringer betydde ikke maktskiftet. Bare 7 % av Refahs velgere var interessert i å innføre sharialover (lovverk basert på Koranen). Erbakans islamisme var først og fremst synlig i symbolske eller kulturelle sammenhenger. Han fikk utrettet lite konkret, blant annet fordi han ble trukket i alle retninger og slet med en uregjerlig koalisjonspartner.

Likevel tok det ikke lang tid før et fiendebilde av Refah ble etablert. Bare 15 år etter at den tyrkiske staten hadde aktivisert islam for å demme opp for venstrekrefte, var det nå islamistenes nyvunne ideologiske makt som var problemet for den sekulære – verdslige – eliten med de militære i spissen. Snart ble dette beskrevet som **en større trussel** enn selv kurde-ropprøret, som Tyrkia hadde kjempet mot med nebb og klør i årevis.

Hele regjeringstiden utartet til en politisk og ideologisk **dragkamp** mellom islamistene og sekularistene. Et foreløpig høydepunkt var sikkerhetsrådets krasse **resolusjon** i februar 1997. I den ble det slått fast at Refah var en trussel mot det verdslige tyrkiske samfunnet og hadde som mål å opprette et teokrati – prestestyre. I debatten ble Iran trukket fram som et skrekkens eksempel. Etter ytterligere noen måneder med nervekrig ble Erbakan presset til å søke avskjed i juni 1997. Hendelsen er kalt Tyrkias «myke» eller postmoderne **kupp**.

Hva menes med at Tyrkia var et styrt demokrati på store deler av 1900-tallet?

Hvordan var den tyrkiske staten i dyp krise i 1970 – 1990-årene?

Hva skilte Velferdspartiet fra de andre partiene da det slo seg opp på 1990-tallet?

av venstresiden. Etter kuppet bare økte islamistenes politiske makt, også på grunn av deres mange nettverk og brorskap og at de ofte var dyktige forretningsfolk. Men den viktigste årsaken til islamistenes økte makt var betydelige økonomiske og demografiske endringer på 1980- og 90-tallet.

På 1980-tallet gikk Tyrkia vekk fra Atatürks økonomiske nasjonalisme og la seg på en mer markedsøkonomisk linje. Dette var velkomment hos industrielite og borgerskapet, særlig vest i landet, men resten av landet forble forholdsvis fattig og underutviklet. For mange betydde markedsøkonomien bare en ytterligere forverring av levekårene, og forskjellene mellom fattig og rik økte.

Den tyrkiske hærens brutale krigføring i det kurdiskdominerte sørøst bidro også til å skape en ny fattigklasse. Fra 1984 av satte hæren inn enorme ressurser på å knuse det kurdiske opprøret, og borgerkrigen raste helt fram til opprørslederen Abdullah Öcalan ble pågrepet i 1999. Mange kurdere flyktet vestover. På ti år ble for eksempel befolkningen i Istanbul fordoblet, og mange kurdere lever i den ytterste elendighet.

På 1990-tallet var tyrkerne trette av store sosiale forskjeller, krig og et demokrati som i realiteten kunne overstyres når som helst av de militære – samt et betydelig innslag av korrupsjon. Den tyrkiske **staten var i krise**. Tyrkisk politikk ble beskrevet som noe som var blitt et spill om å kapre mest mulig offentlige ressurser og omfordele dem på lovlig – og ulovlig – vis. Ironisk nok var den fryktede hæren også den institusjonen som hadde høyest anseelse i folket, og langt høyere enn politikerne. Hæren hadde i det minste vist seg som stødig og handlekraftig.

Men kimen til samfunnsendring

Københavnskriteriene – EU krever at søkerlandene har

- stabile institusjoner som garanterer demokrati, rettsstat, menneskerettigheter og respekt for og beskyttelse av minoriteter (det **politiske** kriterium)
- en fungerende markedsøkonomi og kapasitet til å klare konkurransen og markedskreftene innenfor EU (det **økonomiske** kriterium)
- evne til å påta seg de forpliktelser medlemskap innebærer, herunder det felles regelverk og målene om politisk, økonomisk og monetær union (kriteriet om overtakelse og gjennomføring av **EU's regelverk**)

Tyrkia – fra autoritær kemalisme til demokratisk islamisme

Så snart Tyrkias første regjering ledet av et islamistparti var historie, ble det reist rettssak mot Erbakan og flere partifeller. En av dem var dagens statsminister Recep Tayyip **Erdogan**, som da var en populær ordfører i Istanbul.

Skjøt seg i foten

Mustafa Kemal «Atatürk» i spissen for en delegasjon med et sterkt militært innslag.

Diskuter hvordan maktapparatet i Tyrkia kunne se politisk islams overtakelse av regjeringsmakten som en større trussel enn selv det kurdiske opprøret.

Diskuter påstanden: «Militærmaktens 'myke kupp' i 1997 var et selvskudd.»

Gjør greie for splittelse innenfor politisk islam i Tyrkia og hvilke faktorer som splittet islamistene.

Dermed skulle islamistene normalt ha vært kneblet, slik forløpet ofte har vært i tyrkisk politikk. Imidlertid tyder mye på at militærmakten nå skjøt seg selv i foten. «Kuppet» i 1997 ble starten på en prosess som islamistene alt i alt kom styrket ut av. Skremt av Erbakans skjebne, fikk de kjøpt seg tid til å gjennomføre en grunnleggende modernisering.

De fikk også drahjelp av synkende tillit til de etablerte politikerne. Korrupsjon, maktmisbruk og klasseforskjeller hadde ført Refah til makten. Den såkalte **Sursuluk-skandalen** høsten 1996 forsterket mistilliten drastisk. Etterforskningen av en bilulykke avslørte et gigantisk samrøre mellom politikere, deler av sikkerhetsstyrkene, flere banker og selskaper, høyreorienterte terrorgrupper, narkotikahandlere og pengevaskere.

Nesten like rystende var en **finanskrise** på begynnelsen av 2000-tallet. Det internasjonale pengefondet (IMF) kom da inn med en stor redningspakke, men krisen ble likevel dyp. Ecevit, som på dette tidspunktet igjen var statsminister, tapte mer og mer troverdighet. Ved valget høsten 2002 fulgte de andre etablerte partiene ham utforbakke.

Kamp om politisk islams ansikt

I mellomtiden hadde et nytt islamistisk parti oppstått, **AKP** (Rettferds- og utviklingspartiet), som gjorde et uventet godt valg. AKP fikk 34 % av stemmene og to tredeler av plassene i parlamentet. Dermed kunne islamistene ikke bare nok en gang danne regjering – det ble samtidig landets første flertallsregjering på 12 år. Det har omformet tyrkisk politikk.

AKP var resultat av en **splittelse** blant islamistene. Etter 1997-kuppet ble Refah forbudt og erstattet av *Fazilet*, eller Dydspartiet. Her vokste det snart fram **to grupper**, for en stor del to generasjoner

med forskjellige politiske agendaer. Både Erbakan og Istanbul-borgermester Erdogan var inntil videre utelukket fra politisk virksomhet, men begge trakk i trådene på sitt vis.

Erdogan var frontfigur i en **kraftfull kampanje** for å endre politisk islams ansikt i Tyrkia. Splittelsen dreide seg om forholdet til Europa og Vesten, om forholdet mellom religion og demokrati, og generelt om forholdet til den tyrkiske stat og det tyrkiske samfunn.

Allerede Fazilet representerte en klar **modernisering** i forhold til Refah. Partiet understreket at det hadde en grunnleggende demokratisk dagsorden. Dette hjalp imidlertid ikke på forholdet til den sekulære eliten. Den beskyldte jevnlig Fazilet for skjulte motiver og islamistisk virksomhet. I juni 2001 ble også dette islamistiske partiet **forbudt**, og flere framtreddende medlemmer fikk forbud mot politisk virksomhet. Men de øvrige representantene fikk fortsette å sitte i parlamentet som uavhengige, og dermed var splittelsen et faktum.

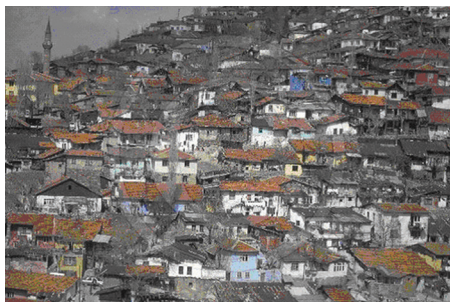
Det moderne trer fram

Tradisjonalistene, Erbakan-fløyen, var først med å etablere et **nytt parti** – *Saadet*. Det ble imidlertid ingen suksess, og ble nærmest utradert allerede i 2002 da det fikk en oppslutning på 2,5 %. Til gjengjeld stemte hver tredje tyrker på AKP i samme valg.

Hvorfor var det AKP og ikke Saadet som overtok Refahs velgergrunnlag? Som Refah representerer AKP først og fremst «borger Osman», den jevne tyrker. Grasrotkomponenten og det sosiale arbeidet er betydningsfullt. Men Saadet brakte med seg akkurat samme arv, så det forklarer lite. En annen grunn er nåværende statsminister Tayyip Erdogan selv, som er svært populær blant tyrkerne.

Hovedgrunnen er sannsynligvis at AKP har gjennomført en **politisk omlegging** uten sidestykke. Tyrkerne har alltid stemt politisk og religiøst moderat, og viljen til å nærme seg Europa er stor. Dette har AKP tatt konsekvensen av, mener Tyrkia-eksperten Quinn Mecham. Quinn peker på at partiet ikke har forlatt sin religiøse overbevisning, men at det nå legger størst vekt på at det er et demokratisk parti. Det har på finurlig vis klart å **forene demokrati, modernisering og religion** på en måte

Tyrkia – fra autoritær kemalisme til demokratisk islamisme

Landsbybilde fra Tyrkia.
Foto: stillpictures.com

Hva går København-kriteriene ut på?

Bruk mediene til å finne ut mer om hvordan Kypros-spørsmålet kan påvirke Tyrkias muligheter til å bli medlem i EU.

Drøft påstanden: «Tyrkia er muslimsk, for stort, for fattig og for avhengig av landbruk til å bli medlem av EU innen overskuelig framtid.»

som er mye mer uangripelig enn hos forgjengerne, selv med Tyrkias fortsatt sterke kemalistiske føring-er.

I partiets programerklæring heter det nå at man vil ha «ikke en islamsk stat, men en stat styrt av et islamsk folk». Dette gjenspeiles i Erdogans utsagn om seg selv: Han er demokrat på jobben og muslim hjemme, sier han.

Til manges overraskelse har AKP vist seg å være flinkere i disiplinen demokrati enn mange verdslige forgjengere – forgjengere som i tråd med den kemalistiske tradisjonen har sett på seg selv nettopp som voktere av det tyrkiske «demokrati-et». I løpet av den tiden AKP har regjert, har Tyrkia oppnådd **store forbedringer på menneskerettsområdet**. Et annet grep, som direkte endrer betingelsene for tyrkisk politikk, er at det mektige sikkerhetsrådet nå er underlagt statsministeren. Selv økonomien er på bedringens vei etter krisen. Utenlandske observatører snakker nå forsiktig optimistisk om landet som er blitt kalt «Europas syke mann» siden Det osmanske rikets svanesang.

En bro

Hvorfor har islamistene klart det ingen har klart før dem, nemlig å få starte forhandlinger med EU? En viktig grunn er kanskje at arven fra osmaneriket har gjennomsyret all politikk i Tyrkia. All modernisering i Tyrkia har kommet ovenfra, sier forskeren Dietrich Jung. Islamistene er den første politiske kraften som har prøvd å gjennomføre en modernisering nedenfra, i tråd med hva folk vil. Og for å komme helt på bølgelengde med folket har de gått vekk fra en politikk der religion og anti-vestlige holdninger har stått sterkere enn demokrati og ønsket om å tilhøre Vesten.

Når Erdogan i dag beskriver AKP som en bro mellom det tradisjonelle og det moderne Tyrkia, appellerer han til den tyrkeren som både tar sin religion på alvor og ønsker en moderne utvikling for landet sitt. Dem er det mange av.

På denne måten har islamistene også slått to fluer i et smekk. Ved å gå i bresjen for menneskerettigheter og utvidede politiske rettigheter har de ikke bare framstått som mer moderate og moderniseringsvillig-

ge enn mange verdslige politikere. De har også gjort det vanskeligere for de sekulære å forby et islamistisk parti eller generelt å undertrykke religiøs virksomhet senere.

Erdogan har selvsagt ikke æren for all endring. EUs betingelser – **København-kriteriene** – har vært et ris bak speilet i Tyrkia siden de kom – for alle partier. Også tidligere islamistpartier la stor vekt på menneskerettsområdet. Men det er under AKP at moderniseringen er blitt tydelig, og det er her de fleste forsøkene på å møte EU-kravene har funnet sted.

Mot Europa

Etter vedtaket på EU-toppmøtet (Det europeiske råd) i desember 2004 er Tyrkia nå nærmere et EU-medlemskap enn noen sinne. Mange er likevel skeptiske. Forhandlingene med EU kan ta minst ti år, og likevel kan svaret bli nei. Tyrkia har, til tross for utviklingen de siste årene, **langt igjen**. Fortsatt er det mye ugjort på menneskerettsfronten, og det er et klart sprik mellom idealer og realiteter. Selv om økonomien går bedre, er Tyrkia fortsatt så fattig at mange **EU-land vegrer seg** mot samarbeidet. Noen stiller også spørsmål ved Erdogans motiver – er han så moderniseringsvillig som han gir inntrykk av? **Kypros-spørsmålet**, som har vært et stridens eple mellom Hellas, Tyrkia og den greskkypriotiske republikken selv i årevis, er dessuten ikke på noen måte løst. Spørsmålet er et stort hinder, i første omgang for forhandlingsstarten i oktober. Så sent som på Brussel-møtet var motsetningene store. Motstanden mot det fattige, folkerike og muslimske Tyrkia er også stor på grasrota i mange EU-land, og flere vil ha folkeavstemning før Tyrkia eventuelt slipper inn.

Mens EU teller på knappene, er like fullt et parti som tar landets nesten 70 millioner muslimer på alvor, blitt en demokratisk kraft i Tyrkia. Utviklingen kan fortsatt bremse eller til og med snu. Men den kan også få vidtgående betydning både for Europa og den muslimske verden på lang sikt.

Birgitte Kjos Fonn er høgskolelektor i journalistikk ved Høgskolen i Oslo og redaktør for **Internasjonal politikk**.

Alle arbeidsoppgaver og nettdresser: **se under**.

Tyrkia og EU

Store deler av befolkningen i en rekke EU-land er skeptiske til Tyrkia og tyrkisk medlemskap i EU. Landet ligger fortsatt langt bak de fattigste EU-landene målt etter økonomisk standard og inntekt per innbygger. En ny og mer omfattende avtale med Det internasjonale pengefondet (IMF) enn «redningsavtalen» fra noen år tilbake er halt i land, og Erdogan-regjeringen følger IMF's krav strengt. 1. januar ble seks nuller strøket fra den høyinflaterte valutaen, som fikk navnet «nye tyrkiske lire» eller YTL. Eksperter har beskrevet den økonomiske utviklingen i landet som «oppsikt-svekkende» etter krisen i 2001. Men utsiktene til å få en ny nasjon med 70 millioner innbyggere inn i EU, skremmer mange. Tyrkia vil i så fall bli EUs nest mest folkerike land, og kreve store overføringer. Blant annet i Frankrike, Østerrike og Danmark er det reist krav om folkeavstemning før Tyrkia eventuelt slipper inn i EU.